Абдулла Шаигин архивиндә вә вахты илә дәрсликләрдә, мәтбуатда әдәбиіјат тарихимизә, ајры-ајры јазычылара, Азәрбајчан дилинин грамматикасына һәср едилмиш мүхтәлиф материаллар—елми әсәрләр, мәгаләләр вардыр. 1906-чы илдә «Һәјат» гәзети сәһифәләриндә нәшр олунмуш вә индијә гәдәр диггәти чәлб етмәмиш «Үдәба вә шаирләримизин һалы» вә «Аталара анд» мәгаләләр А. Шаигин илк мәтбу әсәрләриндәндир. Охучуларымызы А. Шаигин «Үдәба вә шаирләримизин һалы» вә 1913-чү илдә «Игбал» гәзетиндә чап олунмуш «Дилимиз вә әдәбиіјатымыз» мәгаләләри илә таныш едирик. Икинчи мәгалә ихтисарла тәгдим олунур.

ҮДӘБА ВӘ ШАИРЛӘРИМИЗИН ҺАЛЫ

Һәр бир кәсә мә'лумдур ки, һәр милләтин тәрәгги вә тәалисинә вә вәтән дилләринин вүс'әт вә интишар тапыб хош бир тәрз вә үслуба дүшмәсинә ән үмдә сәбәб үдәба вә шүәраларыдыр.

Мәсәлдир дејирләр: «Елм елми доғар». Үдәба вә шүәраларын әлфаз вә ибарәләр, көзәл үслуб вә шивәләр үзрә асари-ше'ријјә вә әдәбијјәләри интишар тапдыгча һәвәсли охучулар дәхи күндән-күнә мејдана чыхачаглары бәдиһидир.[1]

Һәр милләт бу мәтләби камалынча ганыб әскик шүәра вә үдәбаларына шан вә һөрмәт гојуб онларын сәванеһи-һалијјәләрини лајигинчә јазыб тәварих үзрә мәстур едибләр вә һәр биринин әкс вә сурәтләрини гәзетләрдә, күтуби-мәдрәсијјәләрдә сәбт вә дәрч едиб өз милләтләринә пишнәһад вә јадикар гојубдурлар; онларын адларына гисим-гисим еһсан вә ән'амат едиб, мәсәлән, мәктәбләр, күтубханалар, дарүлачәзәләр ачыб адыны «филан шаирин мәктәби», «филан шаирин күтүбханасы» илә адландырырлар. Бундан әлавә мәмләкәтләриндә чамаатын мә'бәрләриндә[2] шәһријјә бағчаларында вә мејданларында мүчәссимә әксләрини чәкиб халгын нәзәрләриндә онларын шан вә еһтирамыны бөјүдүрләр, таинки халг дәхи онларын көзәл сөзләринә һәгарәт нәзәрилә бахыб һәгир һесаб етмәсинләр.

Биз исәк, әфсус! Шүәра вә үдәбаларымызы бир дәни вә ләгви тајифә һесаб едиб бу надирәлвүчуд олан шәхсләрин нә өзләринә вә нә дүрәр-дүрәр сөзләринә гијмәт вә баһа вермәјиб күнчинизивадә гојмушуг. Нечә ки, мәшһур вә мә'руф олан шаири-мәрһум Сејид Әзим Ширвани өз бәјани-һалында бујурурлар:

«Та ки, мүстәчмәи-үлум олдум,
Нәзәри-әһли-әсрә шум олдум,
Олмады мәндә чүнки малү мәнал,
Мәнә өз елмим олду вәзру вәбал
Ејләдим та ки, һәр бүсатә күзәр,
Мәни көрдүкдә халг сөјләдиләр:
Буду кәлди сәфаһәтин каны,
Һачы Сејјид Әзими-Ширвани».

Вәли, һәмин бу шум һесаб етдијимиз шәхсләрин асари-ше'ријјәләрини Авропа милләтләри әл-әл кәздириб, өз ана дилләринә тәрчүмә едүб гидаји-руһ едирләр ки, һал-һазырда Авропада китабханаларда, клубларда ифтихарымыз олан Сә'ди, Һафиз, Өмәр Хәјјам вә гејриләринин асары мөвчуддур. Мисра: «Гәдри күл бүлбүл шонасәд, гәдри көһәр көһәри». Бу гисим битәдбирлик аја бизим иһмалымыздан[1] нашидејилми? Һансы бир шаир вә әдибимизин бу зәманәдәк лајигинчә сәванеһи-һалијјәләри мејдана чыхыбдур?

Нә гәдәр шүәра вә үдәбаларымыз вар ки, адлары дәхи милләтимизә мә'лум олмајыб һәм адлары, һәм көзәл асары тәһти-хифадә[2] галмыш?

Намидар шүәраләримизин көзәл асари-ше'ријјә вә әдәбијјәләри тамам аләми һејрәтә салар икән, биз бир милләт кими онларын сәванеһи-һалијјәләриндән нә билмишик? Вә онларын мө'чүзбәјан асарларына нә әһәмијјәт вермишик? Онлар бизә асари-ше'ријјә вә әдәбијјә јадикар гојдугда, бизләр онларын адларына нә јадикар гојуб онларын руһларыны өзләримиздән разы вә хошнуд етмишик?

Биз исәк бир һәмијјәтсиз тајфа, өз шәхси мәнфәәтләримиздән башга бир шеј көзләмәмишик.

Һал-һазырда әкәр бир кәс истәјә ки, тамам үдәба вә шүәраларын сәванеһи-һалијјәләрини чәм' едә, мүмкүнмү? Вә әкәр бәрфәрз[3] мүмкүн олса, нә гәдәр зәһмәт вә мәшәггәтләрә дүчар олмасыны нәзәрә алмалыдыр ки, бичарә мүәллиф мин нөв мәшәггәтләр илә һәр кәсин ағзындан бир сөз вә һәр дијардан бир вәрәг тапыб мүхтәлиф нагыл вә рәвајәтләр илә бәлкә беш-алты илин әрзиндә мәзкур китабын тә'лифинә мүвәффәг ола.

Һаләтимиз чох фәна бир һаләтдир. Аллаһ тәала бизләрә һәр ишдә дидеји бәсирәт вә мәрһәмәт әта еләсин. Таки, мин бә'д[4] һәр бир ишдә бәсирәт үзрә олаг.

«Һәјат» гәзети, 19 ијун, 1906, № 32.

[1] Ајдындыр.
[2] Кечидләрдә, јолларда.

[1] Вәзифәни ичра етмәмәкдән.
[2] Кизлиндә.
[3] Тутаг ки.
[4] Бундан сонра.

ДИЛИМИЗ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗ

...Һәр бир дил ики гисмә ајрылыр: биринчи: ел дилидир, икинчиси: һәр гөвмүн әдиб вә шаирләринин әсрләрчә һүсула кәтирдикләри мүкәммәл әдәби бир лисандыр. Биринчиси лисан, икинчиси әдәбијјатдыр.

Ел дилимизә кәлдикдә, дилимиз ән асан вә олдугча көзәл бир лисандыр.

Мәишәтимизин бирәр ајинәси олан һәдсиз-һесабсыз бајаты вә шикәстәләримиз, мәсәлләримиз, тапмачаларымыз, үрәкләри ән дәриндән чырпындыран, руһлары сәмадакы шәфәгләрә гәдәр јүксәлдән маһныларымыз, нәғмәләримиз гибтә едиләчәк сәадәтләрдир, дејилми? Һәлә әсрләрдән бәри ағыздан-ағыза кечмиш ашыгларымызын охудуғу јаныглы ше'рләр, маһнылар, һекајәләр, нағылларын гијмәтли хәзинә олдуғуну иддиа едәрсәк, хәта дејил зәнн едирәм... Белә бир лисанын улу вә бөјүк бир гөвмә вериләчәјиндә шүбһәм јох!

Исбат үчүн бир нечә нүмунә:

Гәрәнфиләм галхарам,
Ганадымы чалхарам—
Ешитсәм сән кәлирсән,
Мејид олсам, галхарам.

Әзизим нејләим сәнә,
Гонубдур мејлим сәнә,
Мән дөнсәм үзүм дөнсүн,
Сән дөнсән нејләим сәнә?

Ај кедәр батан јерә,
Пәриләр јатан јерә,
Синәми нишанә гојдум,
Јар охун атан јерә.

Инсаф үчүн, бу сөзләрдәки ләтафәт инкар олуначаг шејләрдәнми? Мә'шугәси угрунда нә гәдәр фәдакар бир ашиг олурса-олсун, гәлбиндәки һиссијјатын тәрчүманы олан бу сөзләрдән артыг нә сөјләјә биләр? Бу сөзләр охундугда бихтијар гәлбимизин ән дәрин күшәләриндә кизли-кизли дүшүнчәләр вә инчә һиссләр ојанмаға башлар.

Севда дедијимиз шеј үрәјимизин ичиндә бир пара ачы фәрјадлар гопардығы кими, бир тәрәфдән дәхи сакит руһумузу охшар. Һәлә сонунчу:

Ај кедәр батан јерә,
Пәриләр јатан јерә...

—күнәшин гүрубу гәдәр һәзин вә һәгигидир.

Затән ән фәдакар вә һәгиги ашигләрин, кечә јары, ај батдығы вә тәбиәти һәзин бир гаранлыг, бир сүкут гападығы заман севдалары артмаға башлар. О гаранлыг, о сүкутдан истифадә едәрәк кизли-кизли көз јашлары төкәрләр.

Бостанда тағым ағлар,
Басма, јарпағым ағлар,
Нә гәдәр сағам, ағларам,
Өлсәм торпағым ағлар.

Гызыл күл олмајајды,
Саралыб солмајајды,
Бир ајрылыг, бир өлүм,
Һеч бири олмајајды.

Һәјатләри сары күл,
Јары гөнчә, јары күл,
Кеч ачылдын, тез солдун,
Олмајајдын бары күл.

Бу сөзләрин заһири вә батини ләтафәтинә диггәт бујурулсун! Аз сөз илә тәсвир олунмуш бу фикирдәки мәзијјаты тәһлил етмәк, сон баһарын гуруб заманында матәмзәдә бүлбүлүн фәрјадындакы һәзин сәраири арамаға бәнзәр. Һәтта мүхатәби олан гара торпаглар алтында јатан дилбәр, гара сачларыны дағыныг бир һалда дағыдараг, учуг вә солуг рәнкилә өнүмүздә мүчәссәм олур вә бизимлә бәрабәр ачы-ачы көз јашлары төкәр кими көрүнүр.

Милләтимизин фикринин үлвијјәтиндән нашидир ки, һәр бир дәлили вә тәшбиһи тәбиидир. Тәбиәт ағушунда пәрвәришјаб олдуглары үчүн һеч бир заман тәбиәтдән ајрылмајыр. Ноһәләриндә, мәрсијәләриндә белә тәбиәти кәндиси илә бәрабәр ағлатыјор.

Мән ашиг көзәл алма,
Јемәјә көзәл алма,
Әсил ал чиркин олсун,
Бәдәсил көзәл алма.

Әзизинәм баш әјәр,
Барлы будаг баш әјәр,
Гијамәт о күн гопар
Мәрд намәрдә баш әјәр.

Кечмә намәрд көрпүсүндән гој
апарсын сел сәни
Јатма түлкү көлкәсиндә гој јесин
аслан сәни.

Бир чох тәчрүбәләр көрмүш, ачылыглар дадмыш чамаатымызын синеји-фитрәтиндән чыхан бу һикмәтамиз сөзләр көјдән енән илһамат гәдәр мәтин вә һәгигидир.

Инди бир аз да дағларда, јамачларда тәбиәтин ағуши-назәниндә бөјүмүш көчәри чамаатымызын әһвал-руһијјәсини тәдгиг едәлим: көчәри чамаатын һәр бир доланачағы гојун иләдир. Башдан ајағыначан гојуна мөһтачдыр.

Нәнәм а шишәк гојун,
Јуну бир дөшәк гојун,
Буламаны тез јетир
Гырылды ушаг гојун.

Нәнәм а сачаг гојун,
Бирәдән гачаг гојун,
Сәнә јаман баханын
Көзүнә бычаг гојун.

Нәнәм а нарыш гојун,
Јуну бир гарыш гојун,
Чобан сәндән күсүбдүр,
Сүдү вер барыш гојун.

Нәнәм а кәлин гојун,
Гузуна телин гојун,
Јејән сәнин учундан
Кәтириб кәлин гојун.

Нәнәм а гәмәр гојун,
Гузусу әмәр гојун,
Јејән сәнин учундан
Бағлајыб кәмәр гојун.

Нәнәм а гашга гојун,
Минмисән ешгә гојун,
Јејән сәнин учундан
Чыхыбдыр көшкә гојун.

Нәнәм гарагаш гојун,
Гарлы дағлар аш гојун,
Ај гаранлыг кечәдә
Чобана јолдаш гојун.

Јеканә сәрмајәси вә сәрвәти олан гојуну, бахыныз, нә гәдәр дадлы, ширин бир дил илә охшајыр. Көзүмүзүн өнүндә һәр бир илк фәрд илә өз мәишәтимиздән шаиранә лөвһә тәрсим едир.

Синеји-фитрәтиндән чыхан мәишәтә вә тәбиәтә даир бу гисм ше'рләр, чамаатымызын сағлам бир фикир вә үлвү һиссә малик олдуғуну көстәрдији кими, дилимизин дәхи нә гәдәр көзәл вә ләтиф бир дил олдуғуну сүбут едир. Бизим ел әдәбијјатымыз о гәдәр вүс'әтлидир ки, ону јазмагла гуртарачаг шејләрдән дејил. Милләтимизи исте'дад вә мәһарәти-фитриләринә вә әһвал-руһијјәсинә ашина олмаг истәјәнләр мөһтәрәм бәрадәрим Фиридунбәј Көчәрли чәнабларынын тә'лиф етдији «Балалара һәдијјә»-нам китабчасындан истифадә едә биләрләр. Һәгигәтдә бәрадәрим Фиридунбәј чамаатымызын арасындакы нағыл, мәсәл, тапмача вә ше'рләри бир јерә топламагла милләтимизин бојнуна бир һаг гојмушдур. Сөз јох ки, итмиш, батмыш о гијмәтли көвһәрләри чәм етмәк Фиридунбәј чәнабларына ағыр зәһмәт илә мүјәссәр олмушдур...

Мән јенә дә фикримдә давам едирәм. Дилимиз олдугча көзәл вә мәнтигә мүвафиг бир дилдир. Лакин әдәбијјатымыз дилимиздән чох керидир.

...Түрк дилиндә ше'р сөјләјән шаирләримизин бир чоху да бүтүн-бүтүнә дилимизин аһәнкини позмушлар. Чә'ли вә тәглиди олараг мејдана чыхардыглары әсәрләр, нә әдәбијјатымызда вә нә дә чамаатымызын әһвали-руһијјәсиндә башгалыглар төрәтмәјә мүвәффәг олмамышдыр. Одур ки, әдәбијјатымыз иләриләмәмиш вә һаман бир һалда донуб галмышдыр.

Османлы түрк әдиб вә шаирләри исә фарс вә әрәб лисанынын шиддәтли нүфузу алтына кечдијиндән пәк сапма јоллара сапмышлар. Мәнчә османлы түрк шаирләринин бу һалы дилләринә олан мәһәббәтләриндән наши олмушдур. Зира ки, дилләрини вүс'әтләндирмәк, мүкәммәл вә әдәби бир дил зүмрәсинә кечирмәјә көстәрдикләри әчәлә мәгсәдләриндән бүтүн-бүтүнә узаглашдырмышдыр. Һалбуки әдәбијјат (јазы дили) дедијимиз әчәлә илә баша кәлән шејләрдән дејилдир. Әсрләрчә мүттәдир вә тәбии шаирләрин јаратдыглары бәдиәләрдән һүсула кәлән бир дилдир.

Бир бағбан илләрчә бечәрдији вә әмәк вердији бағын ағачларыны бирдән-бирә гырыб јыхмаға чыхмаз. Мүттәзаји һал вә заман илә гурумуш, гочалмыш, низам вә сәлигәјә пәк мүхалиф олан әјри ағачлары артыг еһтијат илә гырыб атар. Јохса балтајы гапыб да: бу ағач бир аз әјри битмиш, о бирисинин дурушу, бу бирисинин бахышы сәлигәмә мүвафиг кәлмәјир, дејә, бир учдан балталамаға вә гырыб дағытмаға башласа, садә түрк мәсәлимиз вар, «Һәм Әлидән олур, һәм Вәлидән» вә һаман бир һәфтә әгдәм јашыллығы вә көзәллији илә руһумуза сәфвәт верән бағ бу күн чылпаг вә ачыначаг бир шәкил алар.

Бу сәтирләри јазыркән санки, мүтәәссүб гаре'ләримиздән бириси дәјәнәји һиддәтлә јерә чырпараг, курлајан сәси илә: «Сиз бизә сөјләјиниз, бәс нә јапалым? Тә'рифини көјләрә јүксәлтдијин һаман садә ел дилиндәми донуб галалым? Һеч ирәрилијә аддым атмајалыммы?» — дејә тә'ризә башларса чаваб олараг камали-еһтирам илә һаман мөһтәрәм гарејә әрз едәрәм ки; Бәндәниз дилимизин һеч дә ислаһ олунмамасына гане оланлардан дејиләм. Замани-тәрәгги вә тәмәддүн олдуғу һалда биз нә үчүн тәрәггијә чалышмајалым? Биз нә үчүн көзәл дилимизин ислаһы вә мүкәммәлијјәти уғрунда сә'ј вә кушиш етмәјәлим? Чалышалым, дилимизи ән фәсиһ вә ән мүкәммәл бир дил дәрәчәсинә вә гибтә едиләчәк әдәби дил һалына кәтирәлим! Лакин әндазәсилә:

«Әндазә никәһдар ки әндазә никуст
Һәм лајиги дүшмәнәст, һәм лајиги
дуст!».

«Игбал» гәзети, № 18, 21 октјабр 1913, № 483, 485.

Фиридунбәј КӨЧӘРЛИ.

...Бу јај фәслинин бир һиссәсини Диличан дағларында кечирмәниз бисәмәр галмајыбдыр... бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәб'и-ше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб, тазә фикирләрин вә тазә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур, «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудә кәлмәсинә баис олубдур. Филһәгигәт чобанлар һаггында јаздығыныз ше'рләр чох хошума кәлди, нечә кәрәм онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб үзүнү көчүрүбләр. Онларын хоша кәлмәсинә сәбәб ше'рләрин садәлији вә һәгиги һиссијјатдан доғуб вүчудә кәлмәсидир.

10 октјабр. 1911. Гори.

* * *

...«Күлзар»да тә'лим вә тәдрисә лајиг мә'лумат чохдур. Белә ки, али синифдә охујан шакирдләрә ән јарар вә мүнасиб гираәт китабыдыр, хүсусән онун үчүнчү һиссәси мәнә хош кәлди ки, Гафгазын кечмишинә вә тарихә даир бир чох нәф'или мә'лумат онда дәрч олунубдур...

Сизин өз әсәрләриниздән бир парасы, хүсусән үчүнчү һиссәјә дахил олан әш'ар ки, ибарәт ола Мирзә Әләкбәр Сабирин адына јазылмыш мәнзумат, мәнә чох хош кәлди. Филһәгигә, дәруни вә пак һиссләрдир ки, көзәл ше'рләр васитәси илә изһар бујурубсунуз.

«Дәфтәри-һичран» сәрлөвһәсилә јазылмыш ше'рләриниздәки синәләрә дағ чәкән вә үрәкләри јандыран аһ вә наләләрдир ки, оду илә јанмајанлар онлары дәрк едә билмәз.

13 август, 1912, Гори.

ӘЗИЗ ВӘ ҺӨРМӘТЛИ ӘДИБИМИЗ АБДУЛЛА ШАИГ!

Сизин адыныз һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма вә әзиздир. Чүнки, сиз, бүтүн өмрүнүз боју халгымызын ән нәчиб дујғуларыны, јүксәк вә һуманист әмәлләрини тәрәннүм едән көзәл бир сәнәткар, бөјүк бир инсан олмусунуз! Тарихин фыртыналары гојнунда јаратдығымыз бөјүк со-